

‘Viel und mancherley Gefögel’: populaire friezen met vogels uit het eind van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw

Op de tentoonstelling van ornamentprenten uit de 15de en 16de eeuw, die in het voorjaar van 1988 in de zalen van het Rijksprentenkabinet te zien was, werden ook enkele voorwerpen getoond waarvan het ontwerp of de versiering aan dergelijke prenten ontleend waren. Het pronkstuk was een grote zilveren schaal uit 1608, tot voor kort toegeschreven aan de zilversmid Jacques Bogaert.¹ De rand van de schotel, die met de bijbehorende kan deel uitmaakt van de collectie van het Rijksmuseum, is gedecoreerd met een fries van bladranken, waartussen zich diverse vogels bevinden, zoals een uil, een adelaar, een papegaai, een ooievaar en een fazant (afb. 1). Al dit gevogelte is ontleend aan een zelfde prentreeks van friezen met vogels. Hiervan bestaan verschillende series die grotendeels naar elkaar of naar hetzelfde voorbeeld gecopieerd zijn. De oorspronkelijke reeks bestaat vermoedelijk uit dertien bladen, gesignd door Hans Collaert (1566–1628) en uitgegeven door Hans Lieftrinck II omstreeks 1590 (afb. 2).² Het Rijksprentenkabinet bezit verschillende copieën naar deze serie. De meest complete set copieën is er een van twaalf bladen, uitgegeven door Claes Jansz. Visscher in 1631 (afb. 3).³ De voorstellingen zijn vrijwel exact gecopieerd, zonder variaties, toevoegingen of omissies en staan, afgezien van het titelblad, in spiegelbeeld ten opzichte van de oorspronkelijke bladen. Het blad met het enige jachtafereel, een eende-

jacht, dat tot de Collaert-Lieftrinck reeks gerekend wordt, is weggelaten. Op het titelblad is achter de naam van Lieftrinck een F toegevoegd. De hierdoor gewekte suggestie dat de bladen door Lieftrinck gegraveerd zouden zijn, is zeer onwaarschijnlijk.⁴ Een tweede reeks copieën, bestaande uit zes bladen, is gegraveerd door Nicolaes de Bruyn (1571–1656) (afb. 4).⁵ De vogeltjes zijn vrij nauwkeurig nagevolgd, de takken en graspolen waarop ze zitten zijn vrijer weergegeven. Van een derde reeks copieën door een anonieme graveur, bezit het Rijksprentenkabinet vier prenten, twee aan twee op een blad gedrukt (afb. 5).⁶ Tot een mogelijk vierde reeks zou de copie naar één van de friezen door een eveneens anonieme graveur kunnen behoren.⁷ Ook prenten met een enkele aan de friezen ontleende vogel komen voor. Op twee bladen uit een serie van zes of twaalf vlakdecoraties met vogels, insecten en bloemen in bladranken van Andreas Lüning (werkz. ca. 1582–1589) vinden we respectievelijk de vogel die midden op het titelblad staat en de kraanvogelachtige met een slang in de snavel (vgl. afb. 2) in spiegelbeeld weergegeven.⁸ Een copie naar het blad met de twee papegaaien (vgl. afb. 4 en 5) komen we eveneens tegen in de serie vogelfriezen van Virgil Solis (1514–1562). Vermoedelijk is het blad, hoewel het zijn signatuur draagt, echter van later datum en kan het niet aan hem worden toegeschreven.⁹ Collaert heeft de vogelfriezen van Virgil Solis, die reeds hal-

Afb. 1. Schotel van zilver. Amsterdam, 1608, meester onbekend. Ø 49,8 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

verwege de 16de eeuw vervaardigd zijn, ongetwijfeld gekend.¹⁰ Zijn friezen, die mede door de toevoeging van landschappelijke elementen een zekere natuurgetrouwheid suggereren, verschillen echter van die van Solis, die een meer decoratief karakter hebben. Dat beider reeksen niettemin goed te combineren waren, blijkt uit de serie van veertien bladen die Henri Le Roy (1579–1651) onder de titel *La voliere des oiseaux* op de markt bracht¹¹ en die samengesteld was uit dubbele friezen met copieën naar beide kunstenaars (afb. 6).¹² Ook de graveur Pieter Serwouters (1586–1657) voegde twee verschillende reeksen vogelfriezen samen tot een nieuwe serie met de titel *Viel und mancherley Gefögel, den Malern und Goltsmiden dienlich* (afb. 7).¹³ Hij

gebruikte hiervoor zowel de voorbeelden van Hans Collaert als die van de aan de goudsmid Quintin van der Gracht opgedragen serie van Marcus Geerarts (1521–ca.1604).¹⁴ Van Serwouters' reeks, die voor het eerst in 1607 het licht zag, bezit het Rijksprentenkabinet een latere editie, uitgegeven door Frederick de Widt.

...*Den Malern und Goltsmiden dienlich*, zo prees Serwouters zijn serie aan, en inderdaad zijn de vogelfriezen veelvuldig als decoratiebron gebruikt. Zo was naast de zilveren schaal op de tentoonstelling eveneens een zilveren pomander (reukbal) uit het begin van de 17de eeuw te zien die met dezelfde vogels gedecoreerd is.¹⁵ Een ander voorbeeld van de toepassing van de vogelfriezen is te

Afb. 2 (boven). Hans Collaert, friezen met vogels, ca. 1590. Gravures, 38 × 190 mm. Staatliche Kunstbibliothek, Berlijn.

Afb. 3 (onder). Naar Hans Collaert, friezen met vogels, 1631. Gravures, 36 × 186 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

vinden in het Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum te Schoonhoven. Dit museum verwierf in maart 1987 op een veiling van Christie's te Amsterdam een verguld zilveren beker (afb. 8).¹⁶ De beker, waarop de vroegst bekende Schoonhovense keuren uit ca. 1643 voorkomen, werd vervaardigd door de zilversmid Evert van Capelle. Het randornament langs de bovenrand van de beker bestaat uit bladranken, bloemen en vruchtentrossen. Langs

de voetrand staan drie vogels, die duidelijk aan een van de vogelreeksen zijn ontleend (vgl. afb. 8 met afb. 2). De beker behoort tot een vrij gangbaar type, dat voor huiselijk gebruik bestemd was, maar ook wel geschonken werd aan kerken (avondmaalsbekers) of vervaardigd voor speciale gelegenheden (huwelijk). Dergelijke bekere zijn volgens een vrij vast stramen gedecoreerd met randornament langs de bovenrand en drie vogels, al

Afb. 4 (boven). Nicolaes de Bruyn, fries met vogels.
Gravure, 40 × 170 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 5 (onder). Naar Hans Collaert, friezen met vogels,
1649? Gravures, 42 × 177 mm. Rijksprentenkabinet,
Amsterdam.

dan niet op een heuveltje, langs de voetrand. Verder spuurwerk zal ongetwijfeld nog meer toepassingen van de vogelseries opleveren, al is het graveersel op sommige bekertjes zo simpel en schetsmatig dat een voorbeeld moeilijk valt aan te wijzen.

Niet alleen zilvermeden putten inspiratie uit de vogelfriezen, ook andere kunstenaars pasten ze toe. Zo bezit het Rijksmuseum een kelkglas, dat tussen ca. 1650–1675 in Nederland gegraveerd is met een decor van vogels, vlinders en insecten (afb. 9).¹⁷ Het glas is vroeger in verband gebracht met de door

Nicolaes de Bruyn gegraveerde serie.¹⁸ Bij nauwkeurige beschouwing, vooral van het rankenwerk, moet men echter concluderen dat niet deze serie als voorbeeld gebruikt is, maar een van de series gegraveerd door anonieme kunstenaars, of de reeks van Serwouters (vgl. met afb. 4 en 5).

Het blijkt dat Collaerts friezen een grote populariteit genoten, niet alleen bij ambachtslieden, maar ook bij zijn vakgenoten, want hoewel het in de 16de en de 17de eeuw bepaald niet ongebruikelijk was dat graveurs motieven aan elkaars werk ontleen-

Afb. 6 (boven). Henri Le Roy, twee friezen met vogels boven elkaar. Ets, 50 × 187 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 7 (onder). Pieter Serwouters, fries met vogels, na 1607. Gravure, 46 × 194 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

den of copieën daarnaar vervaardigden, is het aantal versies van deze ene vogelserie wel opmerkelijk groot. Dit gegeven en het vermoeden dat de vogels, gezien verschillende verhalende elementen in de friezen, mogelijk meer dan alleen een decoratieve functie zouden hebben, maakten nieuwsgierig naar de achtergronden, bronnen en betekenis van deze reeks.

Op vrijwel ieder friesje uit de serie staan één of twee grotere vogels centraal, soms in zeer opvallende houdingen of situaties. Zo komen er in de reeks twee bladen voor waarop in het midden een uil is afgebeeld (afb. 3 en 5). De vogels eromheen lopen en vliegen niet alle kanten op, zoals in de overige friezen, maar zijn naar de uil gekeerd. Het lijken weergaven van een bekend thema: de dagvogels bespotten de uil. Dit verhaal is ondermeer te vinden in het eerste Nederlandstalige fabelboek, de *Dialogus creaturarum, dat is twispraec der creaturen, overgheset uutten Latinen..* dat in Gouda verscheen in 1481.¹⁹ Van de 122 dialogen in dit boek, dat teruggaat op een handschrift uit het midden van

de 14de eeuw, zijn er ongeveer 37 aan vogels gewijd. Ook enkele andere hiervan zouden ten grondslag gelegen kunnen hebben aan voorstellingen in Collaerts friezen, zoals de dialogen 52 en 68. Dialoog 68 verhaalt van een klein, smakelijk vogeltje, dat op een dag door een andere vogel nagejaagd wordt en aan het gevaar weet te ontsnappen door beschutting te zoeken bij een valk. Hij vraagt de valk hem onder de schaduw van zijn vleugels te nemen en hem te verdedigen. De valk geeft aan zijn verzoek gehoor omdat, zo luidt de moraal, de zwakken en nederigen beschermd dienen te worden. Een mogelijke illustratie hiervan is midden op een van Collaerts friezen te vinden (afb. 2 boven). Dialoog 52 betreft de geschiedenis van de kraanvogel die zich wil meten aan de adelaar. Evenals deze wil hij naar de zon vliegen en in het zonlicht kijken zonder met de ogen te knipperen, zodat hij daarna even groot en machtig zal zijn. Hoe hoog de kraanvogel echter ook vliegt, bij de zon komt hij niet en omdat zijn trots hem verhindert terug te keren stort hij tenslotte uitgeput ter aarde,

Afb. 8. Verguld zilveren beker. Schoonhoven, ca. 1643 door Evert van Capelle. H. 17 cm, Ø 8,7 cm. Collectie Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum, Schoonhoven.

Afb. 9. Kelkglas met diamantgravure. Nederland, ca. 1650-75. H. 13,6 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

zeggend dat wie boven zijn macht grijpt tegen zijn wil omlaag zal vallen. Een afbeelding van dit verhaal zou men kunnen zien in de adelaar en de kraanvogel rechtsonder op afb. 2.

Helaas is niet elke vogel even benoembaar weergegeven en evenmin is het mogelijk alle friezen als illustraties bij de verhalen uit de *Dialogus creaturarum* te herkennen. Bovendien is dit niet het enige geschrift waarin vogels besproken worden. Een niet geïllustreerd werk, dat vanaf het einde van de 12de eeuw grote bekendheid genoot is het natuurwetenschappelijk handboek van de Engelman Alexander Neckam, *De naturis rerum*.²⁰ De eerste twee delen van dit werk, waarvan het helaas onbekend is wanneer het is geschreven, geven een overzicht

van de natuurwetenschappelijke kennis van die tijd, gebaseerd op schrijvers als Solinus, Cassiodorus, Aristoteles en Plinius vermengd met curieuze informatie van Neckam zelf. De vogels worden behandeld onder het element Lucht in de hoofdstukken 23 tot en met 80 van het eerste boek en nemen daarmee meer dan de helft ervan in beslag. Ook hierin zijn verhalen te vinden die met Collaerts friezen in verband gebracht kunnen worden. Hoofdstuk 25 beschrijft de eigenschap van de havik om gedurende de koude winter nachten een andere vogel in zijn klauwen vast te houden om van diens lichaamswarmte te kunnen profiteren. De volgende ochtend laat hij zijn slachtoffer weer vrij uit dank voor de bewezen dienst, zelfs al heeft hij nog zo'n honger. Hieruit blijkt dat de

Afb. 10. Blad met vogels uit Bartholomeus Anglicus, Boeck vanden propieteyten der dinghen, Haarlem 1485. Houtsnede.

havik een nobel karakter heeft. Het is denkbaar dat de roofvogel die midden op afb. 7 een andere vogel in zijn greep houdt, een visualisering van deze beschrijving is. En het vogeltje dat op afb. 3 met gespreide vleugels de snavel naar de hemel opheft, zou zeer wel de leeuwerik kunnen zijn waarvan in hoofdstuk 68 verteld wordt dat zijn Latijnse naam *alauda* afkomstig is van het woord *laus* (lof) omdat hij altijd met het krieken van de dag deze bezingt en opstijgt in de eerste zonnestralen. Op eenzelfde wijze als bij Neckam worden vogels onder het element lucht besproken in *De proprietatibus rerum* van Bartholomeus Anglicus, (ca. 1250) dat in het Nederlands in 1485 te Haarlem werd uitgegeven door Jacob Bellaert onder de titel *Boeck vanden propieteyten der dinghen*. De

vogelverhalen hierin zijn geïllustreerd met een fraaie houtsnede, waarop diverse vogels in uiteenlopende houdingen zijn afgebeeld. De voorstelling heeft een even levendig karakter als Collaerts friezen een eeuw later (afb. 10).²¹

Dat het hierboven beschreven gedachtengoed aan het eind van de 16de eeuw niet aan actualiteit had ingeboet, moge blijken uit de talloze heruitgaven. Zo verschenen alleen al bij de Antwerpse uitgever Plantijn de fabels van Aesopus (1560)²², de fabels naar antieke schrijvers die de Italiaan Gabriël Faerno had verzameld (1566)²³, Johannes Moermans *Apologi creaturarum* (1584)²⁴, gebaseerd op de hierboven beschreven *Dialogus creaturarum* en een herdruk van *Ad Physiologum*²⁵, het compendium van de christelijke diersymboliek dat Epiphanius, de bisschop van Cyprus en Constantinopel aan het eind van de vierde eeuw samenstelde (1588). Fabelboeken kwamen er nog meer op de markt, zoals *De warachtighe fabulen der dieren* van Edewaerd de Dene, voorzien van gravures door Marcus Geerarts (1567)²⁶, en de *Esbatment moral des animaux*, uitgegeven door Philips Galle in 1578.²⁷ Veel vogelverhalen zijn bovendien terug te vinden in emblemataboeken, zoals dat van de arts Joachim Camerarius dat, vier delen dik, tussen 1590 en 1604 te Frankfurt verscheen. Het derde deel hiervan bevat honderd emblemata, ontleend aan de wereld van vogels en insecten. Geen van alle tot dusver besproken werken bevat echter vogelafbeeldingen die Collaert als direct voorbeeld gebruikt heeft.

Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw kwamen naast de fabelen embleemboeken ook de eerste serieuze ornithologische werken op de markt zoals *L'Histoire de la nature des oyseaux* van Pierre Belon uit 1555. Belons afbeeldingen zijn alle naar de natuur gemaakt. Desondanks blijkt van dit werk voornamelijk de tekst interessant. Van meer belang voor afbeeldingen van vogels is Conrad Gesners *Historiae animalium*, uitgegeven in vijf delen tussen 1551-1587. De houtsneden naar tekeningen van Lukas Schan zijn goede weergaven naar het leven en vormden tot in 18de eeuw een veel gebruikte bron van voorbeelden.²⁸ De tekst is daarentegen een

compilatie van fabels, oude verhalen en persoonlijk verworven informatie.²⁹ In de Nederlanden werden aan het einde van de 16de en aan het begin van de 17de eeuw tal van kleine prentbundels uitgegeven. Zo verscheen bijvoorbeeld een tweetal vogelalbums van de hand van Adriaen Collaert.³⁰ De vogels lijken grotendeels naar het leven getekend en zijn voorzien van hun Latijnse benamingen. Ze zijn vrij formeel weergegeven, maar wel in een landschap geplaatst, in tegenstelling tot in de ornithologische encyclopedieën. De prenten werden in hun tijd zeer gewaardeerd en verschillende malen herdrukt. Als verklaring voor de overvloed aan vogelreeksen, waarvan de bladen qua inhoud weinig van elkaar verschillen, is wel de mogelijkheid geopperd dat ze bedoeld waren als verkoopcatalogi van vogels, te vergelijken met bijvoorbeeld het bloembollenalbum van Emanuel Sweertius, waarvan bekend is dat het een soort verkoopcatalogus betrof die hij met steun van keizer Rudolf II (1552–1612) had kunnen uitgeven. Aangezien Rudolf tevens een van grootste vogelverzamelaars van zijn tijd was en Antwerpen een internationaal centrum voor de handel in dieren, in bijzonder vogels, zou dit een mogelijke verklaring kunnen zijn.³¹ Dergelijke reeksen, maar dan bedoeld als ornamentprent, zijn gegraveerd door Marcus Geerarts (de al eerder genoemde serie, opgedragen aan Quintin van der Gracht)³² en Nicolaes de Bruyn.³³ Voorbeelden voor Collaerts friezen treffen we echter ook in deze categorieën vogelafbeeldingen niet aan. Het lijkt erop dat Collaerts vogelfriezen uniek zijn. Noch in de ornithologische noch in de fabel- en embleemliteratuur wordt er naar verwezen. Evenmin vindt men in beide genres directe bronnen waaruit hij geput kan hebben. Omdat diverse elementen van deze friezen echter een anekdotischer karakter hebben dan tot dusver werd aangenomen, is het duidelijk dat men hiernaar eerder in de fabel- en embleemboeken dan in natuurwetenschappelijke geschriften moet zoeken. Dat Collaert erin geslaagd is de gangbare vogelsymboliek met een naturalistische uitvoering te combineren, is waarschijnlijk de reden dat zijn ornamentprenten zoveel

navolging hebben gevonden en zo'n breed afzetgebied konden bestrijken.

Noten

- ¹ Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. NM 5326/7). *Catalogus van goud en zilverwerken benevens zilveren, loden en bronzen plaquettes*, Den Haag/Amsterdam 1952², nr. 73 en afb. 20; Cat. tent. *Meesterwerken in zilver, Amsterdams zilver 1520–1820*, Amsterdam (Museum Willet-Holtuysen) 1984–'85, nr. 16.
- ² *Katalog der Ornamentstich-Sammlung der Staatlichen Kunstbibliothek Berlin*, 2 vols., New York 1958, cat.nr. 4375. Hans Lieftrinck II, geboren te Antwerpen ná 1546, werd in 1581 lid van het Lucasgilde aldaar, waar men zijn naam in 1588/1589 nog vermeld vindt. In de jaren '90 vertrekt hij naar Keulen. Het lijkt logisch dat hij de vogelfriezen van Hans Collaert voor zijn vertrek heeft uitgegeven. Gezien de leeftijd van Collaert, die in 1566 geboren werd, moet dat omstreeks 1590 geweest zijn (A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop 1975).
- ³ M. de Jong en I. de Groot, *Ornamentprenten in het Rijksprentenkabinet I, 15de & 16de eeuw*, Amsterdam/'s-Gravenhage 1988, nr. 69. 1–12.
- ⁴ M. de Jong en I. de Groot, *op.cit.* (noot 3), nr. 69, zie: opmerking.
- ⁵ M. de Jong en I. de Groot, *op.cit.* (noot 3), nr. 69. A.1–6.
- ⁶ M. de Jong en I. de Groot, *op.cit.* (noot 3), nr. 69. B.1–4. De bladen behoren tot een meer complete serie, waarvan dit jaar door Museum Boymans-van Beuningen tien bladen werden aangekocht, genummerd 2–11, met een volstrekt afwijkend titelblad, gedateerd 1649. Met dank aan Ger Luijten die mij deze informatie verstrekte.
- ⁷ M. de Jong en I. de Groot, *op.cit.* (noot 3), nr. 69. C.
- ⁸ F. W. H. Hollstein, *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400–1700*, dl. 23, Amsterdam 1979, p. 52, nrs. 18 en 19.
- ⁹ Ilse O'Dell-Franke, *Kupferstiche und Radierungen aus der Werkstatt des Virgil Solis*, Wiesbaden 1977, p. 142, g 63 en p. 72. O'Dell meent dat het fries eerder in de stijl van Hieronymus Bang (1553–ca. 1633) is.

- ¹⁰ Sommige vogels op Collaerts friezen zijn vrijwel identiek op de friezen van Solis te vinden, vergelijk bijvoorbeeld de vogel op afb. 3 (midden boven) met O'Dell, *op.cit.* (noot 9), nr. g 56 en de papegaai op afb. 4 (links) met O'Dell, *op.cit.* (noot 9), nr. g 70.
- ¹¹ Anna Omodeo, Cat. tent. *Grafica per orafi. Modelli del cinque e seicento*, Rome (Gabinetto Nazionale delle Stampe) 1975, p. 41, nr. 73.
- ¹² M. de Jong en I. de Groot, *op.cit.* (noot 3), nr. 71.
- ¹³ M. de Jong en I. de Groot, *op.cit.* (noot 3), nr. 70. 1-12.
- ¹⁴ M. de Jong en I. de Groot, *op.cit.* (noot 3), nr. 89. 1-12.
- ¹⁵ Pomander van zilver. Noord-Nederland, begin 17de eeuw. Rijksmuseum, Amsterdam (inv. nr. 1959-45).
- ¹⁶ Gemke W. M. Jager, De Schoonhovense beker van Evert van Capelle, *Museumtijdschrift* nr. 2 (1988), Goud-, Zilver- en Klokkemuseum Schoonhoven.
- ¹⁷ Kelkglas met diamantgravure. Nederland, ca. 1650-75. Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. 10754-53).
- ¹⁸ F. Hudig, 'Graveerwerk van Anna Roemers Visscher', *Oud-Holland* 41 (1923-1924), pp. 175-183.
- ¹⁹ Zie P. Ruelle, *Le dialogue des créatures, traduction par Colart Mansion (1482) du Dialogus creaturarum (XIVe siècle)*, Brussel 1985.
- ²⁰ Zie A. Neckam, *De naturis rerum et de laudibus divinae sapientiae*, Londen 1863 (ed. Th. Wright).
- ²¹ F. Klingender, *Animals in art and thought to the end of the Middle Ages*, Londen 1971, p. 491, afb. 304.
- ²² L. Voet, *The Plantin press (1555-1589). A Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, Amsterdam 1982, dl. 1, p. 8, nr. 11. Deze uitgave is niet geïllustreerd.
- ²³ L. Voet, *op.cit.* (noot 22), dl. 2, p. 905, nr. 1162.
- ²⁴ L. Voet, *op.cit.* (noot 22), dl. 4, p. 1567, nr. 1706.
- ²⁵ L. Voet, *op.cit.* (noot 22), dl. 2, p. 862, nr. 1126.
- ²⁶ J. Landwehr, *Fable-books printed in the Low Countries, a concise bibliography until 1800*, Nieuwkoop 1963, p. 15, nr. 119.
- ²⁷ J. Landwehr, *op.cit.* (noot 26), p. 18, nr. 143.
- ²⁸ Andere kunstenaars dan Schan worden niet genoemd maar zullen gezien de verschillen in de kwaliteit van de illustraties zeker meegeewerkt hebben.
- ²⁹ J. Balis, Cat.tent. *Van diverse pluimage, tien eeuwen vogelboeken*, Antwerpen/'s-Gravenhage/Brussel 1968-1969, pp. 12-16.
- ³⁰ *Avium vivae icones* (1580) en *Avium iconum editio secunda* (ca. 1600); F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca 1450-1700*, dl. 4, Amsterdam z.j., pp. 207, 616-647.
- ³¹ J. Balis, *op.cit.* (noot 29), p. 33.
- ³² M. de Jong en I. de Groot, *op.cit.* (noot 3), nr. 89. 1-12.
- ³³ M. de Jong en I. de Groot, *op.cit.* (noot 3), nr. 37. 1-11.